

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Historia e feve

(prej fillimit deri sot)

Nga turqishtja:
Dr. Qani Nesimi

Titulli origjinal:
Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi

Botoi: Logos-A, Shkup – 2007

FETË E VJETRA TË ARABISË

Literatura: Harmut Gese, *Die Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandaer*, Stuttgart, 1970, f. 7-232; Helmer Ringgren, *Religions of the Ancient Near East*, London 1973, f. 124-175; Eduart Meyer, *Deschicte des Altertums*, v.1-2, 1954, f. 399-414.

Është mjaft vështirë të përcaktohen fetë e vjetra në rajonin e gjerë të rrethuar në jug me Gadishullin e Arabisë së sotme, në lindje me lumin Eufrat, në veri me Anadollin dhe në perëndim me Mesdheun. Për këtë arsye këtë rajon të gjerë do ta shqyrtojmë në tre pjesë: Arabia Veriore, Arabia Jugore dhe Arabia e Mesme.

1. Fetë e vjetra në Arabinë Veriore

Me shprehjen fetë e vjetra në Arabinë Veriore, kemi për qëllim rajonin e rrethuar me Mesdheun në perëndim, me lumin Eufrat në lindje, me Gjirin Akabe dhe shkretëtirën arabe në jug, si dhe me malet Toros në veri.

Burimet e pashkruara që qartësojnë temën tonë janë materiale të kufizuara, si tempujt e ndryshëm që na i ofron arkeologjia, vendet kulte dhe mjete të ndryshme kulturi. Gjithashtu edhe vizatimet dhe statujat e zotave, vulat dhe paratë e stolisura me motive fetare, janë një burim i pasur.

Ndërkaq *burimet e shkruara*, filluan të shihen nga mesi i *Periudhës së Bronzit*. Më i vjetri nga këto është në *gjuhën egjiptiane* dhe daton nga mesi i shek. XIX para e.s. Po ashtu edhe letrat diplomatike në *gjuhën akade*, shkrimet në *gjuhën hitite*, që përmbajnë marrëveshjen e bërë mes fqinjëve veriorë me hititët, dhe tekstet në *gjuhën ugare*, që është një gjuhë veriperëndimore semite, përmbajnë shumë njohuri. Këto janë këngë fetare, lutje, legjenda, betime, lista të zotave, që janë rregullore që i takojnë udhëheqësisë së tempullit. Në *Periudhën e Hekurit* hasen shkrime në *gjuhën kenane* dhe *aramaje*. Këto përmbajnë, sidomos, shkrime në lidhje me shenjtërimin e ndërtesave, mbishkrime të varrezave dhe marrëveshje, vizatime zotash dhe lutje. Kurse në mbishkrimet fenike haset pas viteve 1000 para e.s. Këta tekste në gjuhën siriane vazhdojnë të shihen deri në shek. I. para e.s. Ato më vonë vendin ua lënë teksteve në gjuhën latine dhe greke.

a. Një vështrim i përgjithshëm historik

Për shkak që ky rajon është vendi ku kanë jetuar kulturat dhe profetët, të cilët i përmend Kur'ani dhe Dhiata e Vjetër, është me rëndësi që të përqëndrohemi në historinë e tij. Në zbulimet nëpër shpellat e Sirisë dhe të Palestinës, haset në gjurmë dhe prova të shumta nga periudha paleolite dhe mezolite, në lidhje me jetën e njeriut. Nga fundi i Periudhës Paleolite në Palestinën Veriore dhe në rajonin Karmel haset në të afërmit e Neandertalit dhe në Galileusis. Sidomos në kultin e krahinës Natuf (në veriperëndim të Jerusalemit), dëshmohet për mezolitikumin, e ruajtur mirë prej mijëvjetëshit 9.

Njeriu i Natufit ishte me fytyrë të hollë dhe të gjatë, me lartësi një metër e gjysëm. Më vonë ky tip haset në Sami-Hani, përfaqësuesit më të vjetër të njeriut, si në Egjipt, Gezer dhe në Biblos. Këta njerëz, të cilët në fillim merreshin me grumbullimin e ushqimeve që i gjenin në natyrë, më vonë u morën me bujqësi. Shpesh haset edhe në gjurmë (mbeturina) jashtë shpellave. Në dokumentet neolite të rajonit Siri-Palestinë, haset që në mijëvjetëshin e 8. Vendet e banuara, të përbëra prej shtëpive me gurë dhe mureve rrethues, reflektojnë specifikën e kohës.

Krahas gjuetisë së kafshëve bëhet edhe ruajtja e tyre. Në fillim shtohet dhia, pastaj delja dhe derri, kurse më vonë shtohen edhe qetë. Burimi kryesor për ekzistimin e njerëzve që banojnë nëpër fshatra, është bujqësia. Kjo kulturë ka qenë prezente edhe në fushën Amig të Ugaritit (sidomos në Tell el-Xhude). Është gjetur edhe në Biblos dhe në Eriha. Pas zbulimit të qeramikës, në gjysmën e dytë të mijëvjetëshit të 6., shihen të përhapura enë prej dheu dhe shihet Neolitika Qeramike. Gjithashtu në këto zbulime përcaktohen edhe marrëdhëniet e Sirisë Veriore me Anadollin Jugor.

Në Jordani bashkë me Neolitin shfaqet edhe kultura Megalite dhe përhapet prej lindjes drejt perëndimit. Disa obeliskë (menhir), dhoma varresh (dohmen), apartamente prej guri (cromlechs) i takonin popullit vendës, i cili merrej me bujqësi. Kulturat si këto i takojnë Periudhës Megalite, kurse në rajonin Siri-Palestinë, rajon i lënë pas dore, ishte e përhapur kultura Neolite e fermerëve.

Nga mesi i mijëvjetëshit të 5., shihet përdorimi i bakrit, që rritej me intenzitet të madh. Po ashtu vazhdon përdorimi i gurëve të ashpër dhe të mprehtë. Kjo periudhë e gurit-bakrit, vazhdon deri nga fundi i mijëvjetëshit të 4. Në fillim me siguri ka patur edhe ndryshime shoqërore. Këtu shihet edhe një varfërim i theksuar, si psh., në Biblos, një kohë ndërpritet vendbanimi në periudhën e gurit-bakrit. Më vonë fillon një rrymë qeramike e fortë në Mesopotami; në kulturën e zhvilluar fermere shihet ngjyrimi i rastisur më herët; në shtresën që përfshin shtresën el-Ubed, zbulohet përdorimi i rrotës nga poçari, i cili më vonë ngec; në anën tjetër të Lumit Jordan është paraqitur kultura e ujitjes, kultivimi i grurit, elbit, ullirit dhe e fikut. Në mesin e mijëvjetëshit të 4., në kulturën Uruk të Mesopotamisë, bëhen zhvillime të ngjashme. Kultura e qytetit dhe e ujitjes është që në kohën e mbretërve të vegjël. Përafërsisht, më herët se periudha e gurit-bakrit, si kalim në periudhën e bronzit, mund të llogaritet edhe roli i popujve semitë në Sirinë Jugore dhe të Mesme.

Periudha e Bronzit, fillon në fund të mijëvjetëshit të 4. Bronzi është një përzierje e bakrit dhe e kallajit. Në krahasim me bakrin është më i ashpër. Ai në këtë periudhë ka pasur përdorim të gjerë. Arkeologjia dhe shkencat e tjera historike këtë e ndajnë edhe në nëngrupe. Periudha e hershme e bronzit, përfshinë mijëvjetëshin e 3-të. Në kohën e Fisit 1., filloi edhe eksportimi i drurit prej Libani për në Egjipt. Limani kryesor eksportues i Egjiptit është Biblosi. Ekzistenca e egjiptianëve në Biblos bazohet në dokumentacionet e kohës së fiseve 2. dhe 3. Hyjnesha e qytetit Biblos është identifikuar me Hatorin. Në mijëvjetëshin e 4. shihet ndikimi i Mesopotamisë në Egjipt, nëpërmjet Sirisë. Sargoni, themeluesi i dinastisë akade, arrin deri në bregdetin e Detit Mesdhe. Ai për këto suksese e falënderon zotin Dagon.¹

Në periudhën e hershme të bronzit, në Sirinë Jugore dhe të Mesme, formohet dialekti kenan i semitëve perëndimorë. Gati të gjithë emrat e vendeve janë në gjuhën semite. Për shembull, Eriha është pagëzuar sipas zotit të Hënës, që është zot i semitëve perëndimorë. Ky zot është argument i ekzistimit të një populli para semitëve. Qytetete të mëdha të Fenikesë bartin emra semitë, si Tirus, Sidon, Bejrut, Biblos (Geba) etj.

Në fillim të periudhës së mesme të bronzit (2100-1600 para e.s.) shihet se në shumë vende janë shkatërruar vendet e banuara. Kjo vazhdon edhe në Sirinë Veriore (për shembull: fusha Amik). Kjo mund të shpjegohet vetëm me valët e reja të shpërnguljes. Këtij populli në Mesopotami i thuhet populli amurru. Fiset e Mesopotamisë së vjetër, mund të lidhen vetëm me këto shpërngulje të amurrujve. Egjipti në kohën e fisit 12. e zgjeron ndikimin e tij deri në Sirinë Veriore. Në shek. XVIII, prej emrit Varrezat e Mbretërve të Biblosit kuptohen edhe fiset vendëse. Në periudhën e mesme të bronzit, Egjipti dobësohet. Në shek. XVII dhe XVI para e.s. hisosët një kohë mbisundojnë mbi Sirinë, Palesinën dhe Egjiptin. Gjatë kësaj kohe hurritët, të ardhur prej Kaukazit Jugor, fillojnë të ndikojnë në Sirinë Veriore. Pas këtyre vijnë hititët. Siria, në Periudhën e Mesme dhe të Vonshme të Bronzit (1600-1200 para e.s.), një kohë mbetet mes rivalitetit të egjiptianëve dhe hititëve. Tutmosisi III., prej vitit 1480 para e.s., ka përgatitur udhëtime për në Siri dhe me ndikimin e Mitannit ka arritur ta shtypë kryengritjen. Edhe pasuesi i tij, Amonefisi II., me ekspeditat e tij forcon sundimin mbi Egjiptin. Nga mesi i shek. XV para e.s., në Sirinë Veriore fillon të shihet dhuna e Perandorisë Hitite. Sidomos, Egjipti, në kohën e Amonefisit III. dhe të IV.

¹ Gese, f. 12.

e ka humbur plotësisht sundimin mbi Sirinë. Njohuritë në lidhje me këtë temë dokumentohen në Arkivin e Ugarit.²

Me fillimin e periudhës së hekurit, në vitin 1200 para e.s., në Sirinë Veriore shihen ndryshime të mëdha. Shpërngulësit që vijnë nëpërmjet detit ndikojnë edhe në Anadoll edhe në Siri, okupohen qytetet e Palestinës dhe të Fenikesë. Edhe valët e shpërnguljes tokësore arameje, vendosen nëpër vende të zbrazëta mes Kenanit dhe të Palestinës. Në Jordanin Lindor vendosen ammonitët, në jug të Detit të Vdekur moabitët, kurse në jugperëndim të Detit të Vdekur edomitët. Formohen qytet-shtete të vogla. Më vonë rajonet e mesme u bënë anëtare të mbretërisë së Sirisë, kurse veriorët u lidhën me mbretërinë Hama. Por, qytet-shtetet e fuqishme e vazhduan pavarësinë e tyre. Bijtë e Israelit hyjnë në rajonin e ndikuar nga palestinezët, të cilët nga kjo gjendje do të shpëtohen në kohën e Davidit. Në këto periudha në zonat mesdhetare formohen kolonitë e Fenikesë. Themelimi i Kartagjenës, sipas dëshmive, daton në vitin 814 para e.s. Këto koloni llogariteshin rajone të Melkartit, zotit të qytetit Tirus. Kulturat fetare të Sirisë dhe të Mesopotamisë, përmes kolonive të themeluara në Qipro, bregdetit jugor të Anadollit, Rodosit dhe përmes Menfisit të Egjiptit, kanë arritur deri në Perëndim. Më vonë rajoni kryesisht ka hyrë nën sundimin grek dhe romak.³

b. Koncepti për zotin dhe besimet e tyre

Në gjurmime të ndryshme, të cilat i ndriçojnë periudhat parahistorike, bashkë me varrezat kolektive të varrosura me perla të shumta, janë zbuluar edhe varre individuale të varrosura në mënyrë embrionale. Këta tregojnë se ata kanë poseduar koncepte në lidhje me jetën pas vdekjes. Gjithashtu në Jeriho është gjetur një ndërtesë e shenjtë që kthehet deri në vitin 7000 para e.s., dhe në të është rastisur në një statujë kafshe e bërë prej dheu; në një statujë gruaje që gjoksin e saj e ka mbështjellur me krah. Hyjnesha këto që përkujtojnë hyjneshat e prodhimit, të rastisura në periudhën e bronzit. Idhuj të këtij lloji, të mbetura nga periudha Neolite, hasen edhe në vende të tjera. Disa idhuj janë në formë të babës, disa në formë të nënës, e disa në formë të pjesëtarëve të familjeve. Nga këto del përfundimi se ata kanë besuar në ekzistencën e familjeve të zotave të prodhimtarisë. Edhe statujat e gjetura të kafshëve, ka mundësi që të jenë kafshë të shenjta të këtyre zotave.

Në mijëvjetëshin 3. para e.s. e shohim hyjneshën Ba'lat. Sipas asaj që kuptohet prej teksteve ugare në krye të panteonit, të mbetur prej viteve 1400 para e.s., gjendet zoti El. Ky emër, gjithashtu është një emër që përdoret për zotat në përgjithësi. Ai ekziston në të gjitha gjuhët semite. Ekzistenca e një hyjneshe me emrin El në Mesopotami, është argumentuar në tekstet e mbetura nga shek. XXVI para e.s. Kjo shihet në tekstet e periudhës së para Sargonit, në mesin e mijëvjetëshit të 3. Edhe te semitët më të vjetër të Mesopotamisë, El është zoti më i madh. Në tekstet ugare El është mbi zotat dhe në krye të kuvendit të zotave. Në mbledhjet e kuvendit të zotave, të dërguarit flasin me El-in. Zotat e tjerë vijnë te Ai. Përpara Tij përulen dhe e respektojnë. El, sikurse që e ka shkatërruar Astarin dhe e ka mbytur Baalin, ashtu edhe zotave të tjerë mund t'iu bëjë çfarë të dëshirojë.⁴ Një zot ai mund ta bëjë mbret. Baal, për të formuar mbretërinë e tij, ka nevojë për lejen e El-it. Ai, lejen për ngritjen nga dheu, ia ka dhënë Anatit. Gjithashtu El-i Anatit i ka dhënë leje edhe për mbytjen e Akhatit. Kenetin dhe Danelin i ka shenjtëruar vetë. Kur sëmuret Keneti, të gjithë zotat janë të pafuqishëm që ta shërojnë, por El-i mund ta shërojë atë.

Vetëm se, El nuk e pëlqen luftën aktive, e cila pëlqehet prej zotave të tjerë. Ai e preferon qetësinë pasive. Por bartësi dhe udhëheqësi i çdo gjëje është Ai. Edhe ekzistenca e zotave varet prej tij. Ai është bota e shenjtë pas botës së ndryshueshme. Në mesin e zotave titulli sundimtar përdoret vetëm për Elin. Ai cilësohet si një sundimtar i përhershëm. Ai sundimin nuk e ka fituar më vonë, sikurse Baali. Ai gjithmonë është dominant. Ky sundim i tij përfshinë edhe zotat. Krijimtaria e tij simbolizohet me kaun. El është krijuesi i të gjithë njerëzve të lindur. Për këtë i thuhet edhe babai i njerëzimit dhe krijuesi i krijesave. Në kuvendin e zotave llogaritet babai

² Gese, f. 15.

³ Gese, f. 18-19.

⁴ Gese, f. 95.

i të gjitha zotave.

Gruaja e zotit El, sipas teksteve ugare, është Asirati. Kjo hyjneshë në transmetimet hitite është Ashertu, gruaja e Elkunirshasit. Në Mesopotami njihet si gruaja e Amurru. Përgjithësisht adhurohet sikur të jetë nëna e të gjitha zotave. Për zotat e tjerë thuhet se janë bijtë e Asiratit. Gruaja e Elit përmendet edhe me emrin Elat (El-Lat). Adhurohet edhe si hyjneshë e prodhimtarisë. Vendet kulte të njohura të tij gjenden në Sidon dhe Tirus.

Dagon, është njëri prej anëtarëve të Kuvendit të zotave nën udhëheqjen e zotit El. Për herë të parë shihet në tekstet e vjetra akade, të mbetura prej periudhës para amiritëve. Prej sundimtarëve akade Sargoni dhe Naramsi, për çlirimin e Sirisë Veriore, e kanë falenderuar Dagonin. Adhurimi i Dagonit kulminacionin e ka arritur në periudhën e Hamurabit. Ai është llogaritur i njëjtë me zotin Enlil, njërin prej zotave të mëdhenj të panteonit sumer. Sipas Dhiatës së Vjetër, në rajonin e Palestinës ai ka qenë zot kryesor. Sipas legjendës Dagon është zbuluesi i drithit dhe i parmendës. Ai simbolizon fuqinë krijuese në tokë.

Baal, në gjuhën semite ka kuptimin zot, pronar i pasurisë, zotëri. Sipas një dokumenti të marrëveshjes hitite, i mbetur nga mesi i mijëvjetëshit të 2., ai përmendet si sundimtar i "Maleve të Sirisë dhe të Libanit". Ka fituar autoritet si zoti i ajrit. Më parë është përdorur si Baal Hadad, kurse më vonë nuk është përdorur emri "Hadad". Hadad, zot i ajrit, në Mesopotami njihet me emrat: Adad, Addu, Haddu dhe Dada. Kulti Baal, sikurse që është i përhapur në tërë rajonin e Sirisë, edhe në Egjipt në kohën e Amenofisit 2., në gjysmën e dytë të shek XV para e.s., si dhe në kohën e Menfisit, është adhuroar si padron mbrojtës i marinarëve. Në Kur'an pejgamberi Iljas popullit të tij i tërheq vërjetjen: "A e adhuron "Baal-in" (emër i një statue) e braktisni adhurimin ndaj më të mirit që është Krijues?"⁵ Një pjesë të madhe të teksteve ugare i përbëjnë legjendat e ndryshme në lidhje me zotin Baal. Kulti i tij ishte shumë i përhapur. Baal ishte shfaqje e Sin-it, zot i hënës të harranët. Pra, përdoret si mbiemër. Krahas kësaj shpesh përdoret edhe si një emër i një zoti të caktuar. Në shek. XIX para e.s., cilësitë që i janë përshkruar Dagonit, i janë përshkruar edhe atij. Kulti i tij ka qenë shumë i përhapur në Sirinë Veriore dhe në Mesopotaminë Veriore. Edhe në papiruset e Fenikesë emri i tij përmendet shpesh. Edhe legjenda e Temmuz-Ishtar-it është përfshirë në të. Ai për shkak të kundërshtimit ndaj El-it, u kap dhe u dërgua te El-i. Por, me ndërmjetësimin e motrave të tij, Anat dhe Astarte, shpëtoi.⁶

Në tekstet ugare, përveç hyjneshës me emrin Astarte, e cila llogaritet e njëjtë sidomos me Ishtarin, si vajza të tjera të Baalit, haset edhe në hyjneshat me emrin Pidraj, Talaj dhe Arsaj. Dielli, në mesin e hyjneshave të mëdha, njihet si Shamash. Aty haset edhe në zota me emra qiell dhe tokë. Yjet konsiderohen zotërinj të diellit. Astarte njihet si Ylli i Mbrëmjes. Kulti i saj është Jarih, zoti i hënës, i cili një kohë ka qenë i përhapur në Ur dhe në Harran.

c. Kultet

Në mijëvjetëshin e 2. para e.s., sikur që shohim rregullimin e kulteve nëpër vende të larta, ndërtime të tilla hasen edhe nëpër qendra të banuara. Vendet e larta të kultit janë altarë të ndërtuar për flijimin e kurbanëve. Ndërkaq tempujt përbëhen prej altarit, ku digjet kurbanit dhe prej oborrit që e rrethon atë. Brenda saj gjendet një dhomë ku qëndrojnë zotat. Kjo dhomë më vonë ka marrë formën e një saloni të ndarë në tre pjesë. Në të gjenden parasaloni, saloni kryesor dhe në fund gjendet saloni më i shenjtë. Tempulli rreth e qark është i rrethuar me një mur të lartë. Në salonin e mesëm si kurban therren dhia, kau, pëllumbi dhe kafshë të tjera. Gjithashtu këtu flijohen edhe drithëra si kurbanë. Sidomos, kurbanët e premtuar kanë rëndësi të veçantë. Si që kuptohet nga Dhiata e Vjetër⁷, shihej edhe prania e kurbanëve njerëz. Maobët në kohën e fatkeqësive kurban i bënin fëmijët e lindur të parët.⁸ Edhe asurët, te vendosur në Samarja, dhe aramitët, për idhujt Adrammelek dhe Anammelek, kurban i bënin fëmijët. Ata nuk

⁵ Kur'ani, Saffat, 125.

⁶ Gese, f. 51-59.

⁷ Dhiata e Vjetër, Zanafilla, 22; Gjyqtarët, 11, 30.

⁸ Libri 2 i Mbr., 3, 27.

ndruheshin që fshehurazi, në kohën e fatkeqësive të flijonin fëmijët më të dashur të tyre.⁹

Në punët e kultit, gjegjësisht, në adhurime dhe ceremoni rol të rëndësishëm luante sundimtari. Shumica e ceremonive bëhej në saraje. Pranë mbretit gjendej kryemurgu dhe sipas nevojës mbreti e linte atë zëvendës të tij. Murgjit vishnin një teshë të bardhë liu dhe në kokat e tyre të gërvishtura lidhnin një mbulesë. Gjatë periudhës së shërbimit qëndronin larg çdo lloji të marrëdhënieve seksuale. Gjithashtu, shërbenin edhe si fallxhorë dhe merreshin me profeci. Në punët e kultit shërbenin dhe respektoheshin nga të tjerët edhe këngëtarët e tempullit.

Fenikaset për zotin e bimëve, i cili vdes dhe lind çdo vit, organizonin ceremoni. Në tempullin Baalat (Afrodit) në Biblos, bëheshin ceremonitë e Adonisit. Me gëzimet adonise lidhej kurvëria e shenjtë. Me ndikimin e Egjiptit kjo komentohej si gëzim i Ozirisit. Në burimin e lumit Adonis, i cili sot quhet lumi Ibrahim, ka një tempull të Afroditës. Ky vend llogaritej vend i vdekjes së Adonisit. Aresi me fytyrë derri e ka plagosur Adonisin dhe e ka mbytur. Në tempull gjendet një pellg i shenjtë dhe në të hidhen kurbanët. Shndërrimi i lumit në të kuqe në çdo vit në ceremoni të caktuar, llogaritej shpallje e plagosjes vdekjeprurëse të Adonisit.

ç. Paraqitja e monoteizmit dhe kundërshtimi i politeizmit

Një numër i madh i trimave të historisë së monoteizmit, të përmendur në Bibël dhe në Kur'an, kanë jetuar në këto rajone. Shumica e profetëve, të cilët dokumentacionet historike dhe arkeologjike i lënë pas dore, që kanë luftuar kundër idhujtarisë dhe besimit në shumë zotëra dhe që kanë mbrojtur njësinë e Zotit, kanë jetuar në këto rajone. Ata gjithashtu janë munduar që në mesin e tyre të paraqesin rrugën e shpëtimit dhe të qytetërimit. Nuk është e mundur që fetë dhe zhvillimet universale të kuptohen pa mos u marrë në konsideratë kjo luftë e tyre.

Idrisi/Enoh

Lajmet për Idrisin janë shumë të kufizuara. Në Kur'an dhe në Dhiatën e Vjetër lajmërohet se ai ka jetuar dhe është ngritur "në një vend të lartë".¹⁰ Emri i tij në Dhiatën e Vjetër është "Henoh" ose "Enoh". Për vendin dhe kohën kur ka jetuar ai, nuk posedojmë asnjë njohuri. Vetëm se, nëse merret parasysh transmetimi i Dhiatës së Vjetër se ai është gjyshi i Noahit/Nuhit, atëherë mund të thuhet se ai ka jetuar në një rajon me Nuhin, gjegjësisht në Palestinë. Në Talmud ka transmetime për asketizmin dhe për devotshmërinë e tij.¹¹ Shpjegohet se popullit të tij i ka folur fjalë me urtësi dhe në vendin ku ka jetuar ka sjellë paqe dhe drejtësi.¹² Mendohet se ka jetuar nga mesi ose në gjysmën e dytë të mijëvjetëshit të 4. para e.s.

Nuhi/Noah

Për Nuhin i cili në Kur'an dhe në Dhiatën e Vjetër numërohet në mesin e profetëve të mëdhenj, njohuritë janë shumë të kufizuara. Emri i babait dhe i nënës së tij në Kur'an nuk përmenden. Babai i tij, sipas Talmudit-librit të shenjtë të kategorisë 2. të hebraizmit-është Lemeh, kurse nëna e tij Ashmua, vajza e Elishusë, djalit të Idrisit (a.s.)¹³

Nuhi, sipas Kur'anit dhe Dhiatën e Vjetër, popullit të vet ia ka mësuar urdhërat hyjnorë për njësinë dhe ekzistencën e Zotit. Populli i tij politeist dhe udhëheqësit e tyre atë e kanë fajësuar me çmenduri dhe i janë kërcënuar me vrasje. Vetëm se, pasi që nuk ka shenja për realizimin e kërcënimit nga ana e ndonjë sundimtari apo nga ndonjë autoritet tjetër të ngjashëm, bëhet e qartë se në rajonin ku ka jetuar ai ende nuk ka ekzistuar ndonjë autoritet shtetëror apo ndonjë sundimtar. Gjithashtu, në mënyrë indirekte kuptojmë se ai ka jetuar në një vend jashtë Mesopotamisë dhe Egjiptit.

⁹ Libri 2 i Mbr., 17, 31.

¹⁰ Kur'ani, Ankebut, 58; Dhiata e Vjetër, Zanafilla, V, 24.

¹¹ The Talmud, trans. H. Polano, London, New York 1978, f. 17-18.

¹² The Talmud, f. 19.

¹³ The Talmud, f. 22.

Në librat e shenjtë nuk haset në ndonjë lajm të qartë për atë se në cilin rajon të botës ka jetuar Nuh dhe për atë se ku është realizuar ngjarja e *Tufanit*. Në Dhiatën e Vjetër dhe në Talmud transmetohet se Abrahami ka lindur pas Tufanit në qytetin Ur të Mesopotamisë në çiflikun e Naohit. Gjithashtu transmetohet se është nip i Noahit dhe se është rritur pranë tij.¹⁴ Ithtarët e Dhiatës së Vjetër, duke u bazuar në këtë të dhënë, ngjarjen e Tufanit e kanë kërkuar në Mesopotami; e kanë menduar edhe mundësinë se Noah ka jetuar në të njëjtin vend edhe para Tufanit. Sidomos, edhe lindja këtu e Epopesë së Gilgameshit dhe gjurma e ujit e hasur në gërmimet arkeologjike të bëra në qytetin Ur, janë llogaritur si shenjë dhe gjurmë të Tufanit.¹⁵ Vetëm se, mosgjethja e gjurmëve të njëjta në pjesën veriore të Mesopotamisë, i ka dobësuar pretendimet e studiuesve, por, bindjet e tyre nuk ka mund t'i ndryshojë. Edhe komentatorët tradicionalë të Kur'anit i kanë pranuar mendimet e ithtarëve të Dhiatës së Vjetër, në përgjithësi. Edhe në botimet e sotme të bëra për çështjet që janë të hapura për spekulim, përsëriten mendime të ngjashme.

Sipas mendimit tonë, me përmendjen e emrave të idhujve të popullit të Nuhit në Kur'an, si *Vedd, Suva, Jaguth, Jeuk* dhe *Nesr*¹⁶, dhe përhapja e këtyre idhujve në një vend që shtrihet deri në Arabinë e Jugut dhe të Mesme, edhe sikur të kuptohet se Nuh ka jetuar në Gadishullin Arabik, zbulimi se këta janë emra të zotave lokalë të Mesopotamisë, të cilët simbolizojnë diellin, hënën dhe yjet¹⁷, e përjashtojnë mundësinë se Nuh ka jetuar në Gadishullin e Arabisë.

E dhëna më e vlefshme për njoftim vendi në Kur'an është lajmi se trashëgimtari i tokave të popullit të Nuhit, që nuk ekziston më, është populli *Ad*¹⁸, dhe se qendra e Adit është qyteti *Irem*.¹⁹ Për Iremin flitet edhe në Dhiatën e Vjetër.²⁰ Kështu që kuptohet se Irem është vendi ku ka jetuar Nuh dhe populli i tij. Dijetarët e Mesjetës, duke u bazuar në transmetimet gojore, truallin e Iremit e kanë kërkuar në bregdet të Detit Umman në Jemen, në mbeturinat historike të qytetit. Kurse studiuesit e arkeologjisë të kohës së sotme kanë bindjen se ky vendbanim është qendra e Edomit, në jugperëndim të Detit të Vdekur, në Sherian Lindore.²¹ Gruaja Naamah dhe njëri djalë i saj, për shkak se nuk kanë besuar dhe nuk kanë hipur në anije, kanë vdekur nga Tufani. Nuh bashkë me djemtë, nuset dhe besimtarët e tjerë, pas Tufanit, e ka braktisur rajonin dhe është vendosur në qytetin Ur të Mesopotamisë. Edhe nipi i tij Abrahami ka lindur atje dhe, sipas lajmeve të Dhiatës së Vjetër, ka vdekur në afërsi të Urit.

Në lidhje me periudhën se kur ka jetuar Nuh, nuk ka ndonjë provë të qartë. Sipas Dhiatës së Vjetër Abrahami, i biri i Azerit dhe nipi i Noahit, ka lindur 292 vjet pas Tufanit dhe është rritur pranë gjyshit të tij, Noah.²² Noah ka vdekur kur Abrahami ka qenë në moshën 15 vjeçare. Duke u nisur nga ky lajm është marrë iniciativa për përcaktimin e një date për Tufanin dhe kështu murgu i Kishës Siriane, Shën Guneli, e ka llogaritur se anija e Noahit në vitin 2347 para e.s. është ndaluar në kodrën Kardo (Xhudi).²³ Edhe teologët perëndimorë, duke u mbështetur në Dhiatën e Vjetër, kanë menduar se ngjarja e Tufanit ka mundësi të ketë ndodhur në shek. XX dhe XXI para e.s.²⁴

Vetëm se Kur'ani shpreh se në ndërtimin e anijes janë përdorur edhe "dërrasa dhe gozhda" (*Kamer*, 13), dhe nga kjo kuptohet se Nuh ka jetuar në periudhën e xeheve, gjegjësisht në periudhën e hershme të bronzit. Sipas mendimit tonë kjo datë duhet të jetë rreth viteve 2650 para e.s.²⁵ Ajo që lajmëron Kur'ani se rajoni Irem përnjëherë mbetet pa njerëz, se banorët më të hershëm kanë qenë me strukturë më të vogël trupore kurse më vonë me trup më të zhvilluar, e

¹⁴ *Zanafilla*, XI, 26; *Talmud*, 31.

¹⁵ V. Gordon Childe, *Doğu'nun Prehistoryası*, përkth. Şevket A. Kansu, Botimi 2, Ankara 1971, f. 113, 131.

¹⁶ Kur'ani, Nuh, 23.

¹⁷ Maria Hofner, Die vorislamische Religionen Arabiens, *Die Religionen Altsuriens, Altarabiens und der Mandaer*, von Harmut Gese, Maria Hofner, Kurt Rudolph, Stuttgart 1970.

¹⁸ Kur'ani, A'raf, 69.

¹⁹ Kur'ani, Fexhr, 7.

²⁰ *Zanafilla*, 36, 43; *Libri 1. i Kro.*, I, 54.

²¹ John D. Davis, *The Westminster Dictionary of the Bible*, Philadelphia 1944, f. 267.

²² *Zanafilla*, XI, 10-32.

²³ Aziz Günel, *Türkiye Süriyaniler Tarihi*, 29; Bekir Aksoy, 91.

²⁴ Maurice Bucaille, *Dhiata e Vjetër, İnciller ve Kur'an*, përkth. M. Ali Sönmez, Konja 1979, f. 61.

²⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu, Kur'an ve Arkeoloji Işığında Hz. Nuh ve Tufan Olayına Yeni Bir Yaklaşım, *İslami Araştırmalar Dergisi*, v. 9, numri 1-4, 1996, f. 201 dhe në vazhdim.

shton edhe më tepër këtë mundësi

Edhe fjala “xhudi”, që simbolizon vendin ku është ndaluar anija, nuk është emër i përveçëm. Nëse kjo fjalë pranohet si mbiemër, atëherë ka kuptimin “vend me bereqet, vend prodhues”²⁶, e cila simbolizon pranimin e lutjes së Nuhit, e cila është si vijon: “Dhe thuaj: O Zoti im, më zbarko në një vend të bekuar! Ti je më i miri zbarkues!”. (Mu’minun, 29)

Gjithashtu nga ajetet kuranore kuptohet qartë se Tufani ka qenë lokal dhe i kufizuar me atë të popullit të Nuhit. Kështu që nga botimet që bëhen kohën e fundit në lidhje me temën në fjalë merret vesh se ajetet në lidhje me këtë temë kanë filluar të kuptohen më drejt.

Po ashtu sipas lajmeve të Dhiatës së Vjetër Noah është profeti, të cilit për herë të parë i është dhënë ligji. Sipas këtij ligji atij i është ndaluar martesat me të afërmit, ngrënja e të ngordhurve dhe ngrënja dhe derdhja e gjakut. Kurse ngrënja e të gjitha bimëve dhe kafshëve i është e lejuar.²⁷

Hudi/Eber

Ajeti 69 i sures A’raf, njofton në vendosjen e popullit “Ad” në vendin e zbrazur pas zhdukjes së popullit të Nuhit. Po ashtu Kur’ani thotë se, qyteti Irem, që është qendra e popullit Ad, është i zbukuruar me shtylla të larta.²⁸ Komentatorët e Kur’anit duke u nisur nga fjala “Ahkaf” (kodrat e rërës), që është një përcaktim tjetër i popullit Ad, Iremin e kanë kërkuar në rajone të ndryshme ku gjenden shumë kodra me rërë, sidomos një hulumtim të tillë e kanë bërë në Jemen.²⁹ Ata kanë ngulmuar në atë se ai është i njëjti person me Eberin, që ka mundësi të jetë paraardhësi i ibranitëve.³⁰ Ndërkaq arkeologjia e sotme Iremin e ka gjetur në jugperëndim të Detit të Vdekur, në rajonin Edon. Sipas mendimit tonë, ky përcaktim është në përputhshmëri me fjalët e Shuajbit, të cilat përmenden në ajetin 89 të sures Hud. Atje është e mundur që kodrat e përmendura të rërës të gjenden me shumicë.

Edhe populli i Hudit, sikur populli i Nuhit, adhuronte idhujt. Ishte një popull politeist. Nuk i pranonte mësimet për njësinë e Allahut. Në shoqëri sundonte jo drejtësia, por, dhuna. Si shenjë për idhujt në udhëkryqe dhe në vendet e larta (shtyllat hermes ose të quajtura Phallus) vendoseshin shtylla prej guri ose druri. Kur’ani në suren Shuara 128-129, lajmëron se Hudi i ka kritikuar ata me këto fjalë, “A në çdo bregore ngritni ndonjë shtëpi (ndërtesë) sa për lojë? Dhe a i ndërtoni pallatet e fortifikuara që të jeni përgjithmonë?”. Për këtë Allahu tërë popullin Ad, përveç Hudit dhe atyre që i kanë besuar, në një stinë dimri i ka dënuar me një javë të ftohtë dhe stuhi të fortë.³¹

Sipas hulumtimeve arkeologjike të bëra në rajonin Beershebe, ku gjendet Iremi, njerëzit me trup të gjatë dhe të shëndoshë këtu kanë ardhur përafërsisht në vitet 2600 para e.s. Supozohet se kanë ardhur prej veriut.³² Dijetarët e kanë shpjeguar ajetin kur’anor: “...Përkujtoni kur Ai ju bëri sundues pas popullit të Nuhit dhe ju shtoi fuqinë fizike...”³³, dhe e kanë argumetuar këtë zbulim arkeologjik. Gjithashtu arkeologjia thotë se këta njerëz pas një kohe të shkurtër, përafërsisht, në vitin 2200 para e.s., janë zhdukur dhe pas tyre në rajon kanë arritur valë të reja të të shpërngulurve.³⁴ Kjo dituri mund të jetë shenjë për periudhën e fatkeqësisë të popullit të Hudit.

²⁶ Sarıçioğlu, f. 202.

²⁷ Zanafilla, IX, 2-6.

²⁸ Kur’ani, Fexhr, 7-8.

²⁹ “Ahkaf”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, v.1, f. 549.

³⁰ Muhammed Esad, *Kur’an Mesajı*, Meal Tefsir, İşaret Yayınları, 1998, f. 244.

³¹ Kur’ani, Hakka, 7.

³² Roland de Vaux, *The Early History of Israel*, London 1971, f. 53.

³³ Kur’ani, A’raf, 69.

³⁴ Vaux, f. 55.

Salihu/Saleh

Te populli Themud³⁵, i cili quhet edhe “*ashab-i hixhër*” (populli i Hixhres)³⁶, si profet ka qenë i dërguar Salihu. Ka mundësi që të jetë i njëjti person me “Saleh”, të birin e Arpahsadit, dhe sipas asaj që thuhet në Dhiata e Vjetër³⁷ ai është njëri prej nipave të Nuhit. Në disa ajete³⁸ vendi ku ka qëndruar populli Themud përshkruhet si një vend i këndshëm: “*Në kopshte e në burime. Edhe në të mbjella, e me hurma me frutat e tyre të freskët*”. Ndërkaq në anën tjetër përshkruhet si një rajon që ka mangësi të ujit dhe një thatësi, e cila do të bëhet shkak për diskutimin e ujit që e ka pirë një deve. Përcaktimi i ujit të bunarit të lartpërmendur, një ditë për deven dhe një ditë për kafshët e të afërmeve, pirja e ujit me program,³⁹ therja e devesë nga ana e beduinëve, për të cilën mendojnë se ka pirë shumë ujë⁴⁰, na jep të kuptojmë se Salihu ka jetuar në një rajon gjysëmshkretëtirë ose gjithëshkretëtirë. Ajeti përkujton një oaz të vogël dhe rrethinën e saj. Shpjegohet se një pjesë e hapësirës ku ka jetuar populli i cili është përhapur në një rajon të gjërë, është vreshtëri dhe kopshtajë.

Për atë se ku mund të gjendet, janë thënë mendime të ndryshme. Siç janë ata që mendojnë se Salihu ka jetuar në Palestinë, në rajonin Petra, ka edhe prej atyre që mendojnë se ai ka jetuar në jug, në rajonin e Jemenit. Mendimi gjeneral i mbështetur në transmetime tradicionale, është në atë se ai ka jetuar në qytetin Medain Salih, në veriperëndim të Arabisë Saudite. Ky vend është 110 km në jugperëndim të qytetit Tajma. Banorët e tij janë beduinë, kurse nevojën e tyre për ujë e plotësojnë prej puseve.⁴¹ Sado që vendi të jetë një vendbanim i vjetër dhe të jetë hasur në dokumentacione të mbetura prej shek. V. para e.s., ende nuk është hasur në ndonjë dokument që simbolizon popullin Themud, apo ende arkeologjia nuk ka mundur të zbresë deri në mijëvjetëshin 3. para e.s.

Sipas njohurive që janë, në rajon adhurohej treshja: hëna, dielli dhe ylli Venus dhe idhujt e tjerë që adhurohen në vendet e tjera të Arabisë.⁴² Në ajetet 30-31 të sures Mu'min (Gafir), përmendja një pas një e Nuhit, popullit Ad dhe Themud, tërheqja e kujdesit popullit të Shuajbit me atë se çfarë u ka ndodhur popujve të më parshëm⁴³, sidomos lajmi për “ata që kanë qenë pas popullit Ad në rajon, janë bërë sundimtarë”, që përmendet në ajet⁴⁴, e përforcojnë mendimin se tokat e popullit Ad i ka trashëguar populli i Salihut. Edhe në suren Shuara', 147-149 të përshkruarit dhe të shpjeguarit e rajonit me shprehjen “*Në kopshte e në burime. Edhe në të mbjella, e me hurma me frutat e tyre të freskët*”, formon bindjen se vendi kryesor për banim i shoqërisë është një vend me gjelbërim dhe prodhues. Këto përshkrime nuk i ngjajnë shumë përshkrimit të rajonit të Madait të Salihut. Ky vend mund të jetë Hixhri, gjegjësisht rajoni në jug dhe jugperëndim të Detit të Vdekur, me qendër në Irem. Ndërkaq shpjegimet që bëhen për popullin e Salihut në Kur'an, si, se ata i ka bërë sundimtar pas Adit, ata në fushat e tyre kanë bërë vila, nëpër male shtëpi⁴⁵, jo e vendosur në tokat prodhuese dhe me ajër, tregon se të paktën ata kanë mundësi të jenë dominues deri të tokat e popullit Ad, apo deri afër tyre. Sidomos në suren A'raf, përmendja një pas një e popujve dhe e peygamberëve, Nuh, Hud, Salih dhe Lut, e përforcon mundësinë se këta janë peygamberë të dërguar në një rajon.⁴⁶

Sipas mendimit tonë, shkaku i përmendjes së Salihut bashkë me devenë femër, është roli kryesor që i është dhënë Salihut për zbutjen e devesë, e cila deri në atë kohë ka jetuar si e egër. Sepse sipas arkeologjisë së sotme zbutja e devesë ka filluar pas shek. XII para e.s.⁴⁷ Kurse përdorimi i saj në karavane është bërë në shek. VIII para e.s.⁴⁸ Këto njohuri na ndihmojnë të

³⁵ Kur'ani, A'raf, 73; Tevbe, 61.

³⁶ Kur'ani, Hixhr, 80-82.

³⁷ *Zanafilla*, X, 24; XI, 13-15.

³⁸ Kur'ani, Shuara, 147-149.

³⁹ Kur'ani, Kamer, 28; Shems, 13.

⁴⁰ Kur'ani, Shems, 14.

⁴¹ Vidal, Al-Hixhr, E.I.IV, f. 365.

⁴² Për më gjësisht shih, Hofner, Gese dhe Rudolph, *Die Religionen de alten Arabiens*, f. 373-382.

⁴³ Kur'ani, Hud, 89.

⁴⁴ Kur'ani, A'raf, 74.

⁴⁵ Kur'ani, A'raf, 74.

⁴⁶ Kur'ani, A'raf, 59-84.

⁴⁷ W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, London 1949, f. 206.

⁴⁸ Vaux, f. 223.

kuptojmë se pse e kanë kundërshtuar Salihun dhe pse e kanë gjykuar vullnetin e tij për të zbutur dhe për të mbrojtur me kujdes devenë femër që e gjeti të ngatërruar në një shkëmb.

Populli i Salihut, sikurse edhe popujt e tjerë të rajonit, adhuronte idhujt. Ai popull ishte politesit. Thirrjen monoteiste të Salihut nuk e pranoi.⁴⁹ Salihut i besoi një numër shumë i vogël i tyre. Jobesimtarët dëshironin që një natë ta mbysin dhe iu kërcënuan me vdekje.⁵⁰ Së pari ia therën devenë, pastaj ky popull meritoi hidhërimin e Allahut u zhduk me një tërmet të frikshëm⁵¹, me një zhurmë⁵² dhe me një vetëtimë.⁵³

Me siguri Salihu ka jetuar në rajonin e Palestinës pas Hudit e para Ibrahimit. Vetëm se, në bazë të njohurive që i posedojmë nuk mund të tregohet një datë dhe një vend i saktë.

Ibrahimi/Abrahami

Ibrahimi, bashkë me gruan e tij, djalin e vëllait Lutin dhe me çobanët e tij, ka kaluar nëpër Harran drejt tokave të Palestinës. Në çdo vend që ka pushuar gjatë udhëtimit ka ndërtuar tempuj. Ne fillim vendoset në Palestinën Perëndimore, më pastaj edhe pse shkon në vendin e Sinasë që është nën sundimin e Egjiptit, për shkak se nuk i pëlqejnë sjelljet e zotërinjëve të Egjiptit ai kthehet prapë. Sipas Dhiatës së Vjetër ai vendoset në perëndim të Detit të Vdekur. Vetëm se për shkak të zënkave për vendkullotje mes barinjve të Lutit dhe barinjëve të tij, i jep leje Lutit që të shkojë në Sodom. Kur ai kishte 86 vjet i lindi djali Ismail me robëreshën Haxher, kurse kur i mbushi 100 me gruan e tij Saranë, i lindi djali Is'hak. Transmetohet se për shkak të mosmarrëveshjes mes Sarasë dhe Haxheresë ai Ismailin dhe Haxherenë i ka dërguar në Mekke. Sipas mendimit tim, dërgimi i tyre në Mekke, është mision për përhapjen e monoteizmit. Në këtë kohë Is'haku ishte 4 vjeç, kurse Ismaili 18 vjeç. Ibrahimi e mori djalin e tij të ri dhe gruan e tij dhe shkoi në Mekke, dhe bashkë me djalin e tij Ismailin e ndërtoi Qabenë, dhe iu lut Allahut që këtë vend ta bëjë vend të sigurisë.⁵⁴ Këto të dhëna të Kur'anit i aprovojnë njohuritë që i jep Dhiata e Vjetër, se Ishmaeli ka qenë në moshën 18-20 vjeçare, në një moshë kur ka mundur t'i ndihmojë babait të tij. Legjendat e hiperbolizuara që tregohen për Ismailin si foshnje dhe për Haxherenë, kanë të bëjnë, me siguri, me rrethin e ngushtë të Ibrahimit në rajonin e Palestinës, para se ai të shpërngulet për në Mekke.

Pas vdekjes së Sarasë, në moshën 127 vjeçare, në afërsi të Hebronit (Zanafilla XXIII, 1), Abrahami martohet edhe me një grua të quajtur Keture dhe me të i linden edhe gjashtë fëmijë.⁵⁵ Kur rriten dhe arrijnë në moshën e pjekurisë, ata i dërgon në rajonet përreth për të përhapur monoteizmin.⁵⁶ Ndërkaq pranë tij mbetet vetëm Is'haku.

Kur Ibrahimi vdes në moshën 175 vjeçare, varroset në shpellën Makpella, afër gruas së tij Sarasë.⁵⁷

Feja e Ibrahimit: në Kur'an bëhet fjalë për "fenë e Ibrahimit" dhe theksohet se Ibrahimi nuk ka qenë as i krishterë e as hebre.⁵⁸ Kur Ibrahimin e shikojmë në dritën e Kur'ani dhe të Dhiatës së Vjetër shohim se:

1. Ai nuk pranon zot tjetër përveç Allahut. Ai refuzon hyjninë e krijesave si dielli, hëna dhe yjet. Refuzon që Zotit t'i përshkruhet fëmijë dhe përfaqësimin e tij me idhujt.⁵⁹

2. Sipas Kur'anit ai beson në ahiret dhe në ringjallje.⁶⁰ Në Dhiatën e Vjetër nuk haset në

⁴⁹ Kur'ani, Hud, 62.

⁵⁰ Kur'ani, Neml, 48-49.

⁵¹ Kur'ani, A'raf, 78.

⁵² Kur'ani, Hud, 67; Hixhr, 83; Kamer, 31.

⁵³ Kur'ani, Fussilet, 13, 17.

⁵⁴ Kur'ani, Bakara, 127; Nur, 35.

⁵⁵ Zanafilla, XXV, 1.

⁵⁶ Zanafilla, XXV, 6.

⁵⁷ Zanafilla, XXV, 7-10.

⁵⁸ Kur'ani, Bakara, 132; Ali-Imran, 67.

⁵⁹ Kur'ani, Bakara, 126, 128; En'am, 74-78, 81; Ibrahim, 35; Shuara, 81; Merjem, 44-46; Ankebut, 17; Saffat, 86; Mumteherine, 4; Dhiata e Vjetër, Zanafilla, XII, 7, XV, 1-21, XVII, 1, XVIII, 1-22; Talmud, f. 36-42.

⁶⁰ Kur'ani, Shuara, 81, 85, 87; Ankebut, 25.

ndonjë shprehje decide për besimin e tij në ahiret/botën e ardhshme, vetëm se varrimi i tij dhe i Sarasë me ceremoni dhe mendimi i tij për drejtësinë hyjnore mund të llogariten si shenja për besimin e tij në ahiret.

3. Ai sikur që besonte në pejgamberllëk, ishte i vetëdijshëm edhe për atë se edhe vetë është një pejgamber. Kur'ani dhe Dhiata e Vjetër për këtë janë të një mendimi.⁶¹

4. Kur'ani dhe Dhiata e Vjetër dëshmojnë se ai ishte i vetëdijshëm për ekzistimin e engjujve dhe, për atë, disa nga këta të dërguar ua kanë sjellur mesazhin e Zotit.⁶²

Nëse për adhurimin e Ibrahimit do të shikonim në shenjat e Kur'anit dhe të Dhiatës së Vjetër mund të përcaktojmë sa vijon:

1. Ai është një njeri që dëshiron të ndërtojë tempuj. Në Kur'an shpjegohet se, ai e ka ndërtuar Qabenë dhe i ka thirrur njerëzit në haxh.⁶³ Kurse në Dhiatën e Vjetër shpjegohet se ai ka ndrequr thertore për sakrifikim⁶⁴ dhe aty ka bërë therjen e tyre.⁶⁵

2. Ai ka falë namaz (Ibrahim, 14/40). Dhiata e Vjetër këtë e shpreh se ai është përlulur (Zanafilla, 22/5; 24.52).

3. Ai ushqente të varfërit dhe u bënte mirë njerëzve.⁶⁶ Dhiata e Vjetër këtë e shpreh se ai njerëzit i ka porositur që të mbajnë rrugën e Zotit dhe të veprojnë me drejtësi dhe me paqe.⁶⁷

4. Si nevojë e marrëveshjes që bën me Zotin, familjes së tij dhe besimtarëve ua bën farz sunetimin.⁶⁸

5. Ai i zbatonte ligjet e Nuhit. Prej ngjarjeve që janë përjetuar në kohën e tij, kuptohet se reptësisht e ndaluar është homoseksualizmi⁶⁹, pirja e gjakut⁷⁰, mbytja⁷¹, martesa e vëllait me motrën.⁷² Kurse përse i takon trashëgimisë për të ende nuk kishte ndonjë ligj, sepse të gjithë pasurinë e tij prej Sarasë, ia dha Is'hakut, kurse fëmijët e Keturasë, ose të skllëvërve të tij, janë mjaftuar me dhuratat që ua kanë dhënë.⁷³

Luti

Luti është djali i Haranit, vëllait të Ibrahimit. Ai bashkë me Ibrahimin është shpërngulur për në Palestinë. Një kohë ka jetuar bashkë me Ibrahimin, vetëm se për shkak të mosmarrëveshjes mes barinjve të tij me të Ibrahimit për një kullotë, ndahet, dhe shkon në Sodom në jugperëndim të Detit të Vdekur,⁷⁴ në një rast, në luftë me qytet-shtetet fqinje, zihet rob dhe më vonë shpëtohet nga ana e Ibrahimit⁷⁵

Edhe Luti politeistët pranë tij i thërriste të besojnë në njësinë e Allahut dhe të largohen prej veprave të ndaluara. Populli i tij tallej me të dhe e kërcënonte.⁷⁶ Për këtë, i gjithë qyteti dhe njerëzit që kishin fituar hidhërimin e Zotit vdiqën prej një zëri të trishtueshëm dhe rënies prej qielli të zjarrit të squfurosur. Përveç Lutit dhe dy vajzave të tij nuk mbeti askush tjetër i gjallë.⁷⁷ Kur'ani thotë se në mesin e atyre që u ballafaquan me fatkeqësinë ishte edhe gruaja jobesimtare

⁶¹ Kur'ani, Bakara, 126; Hadid, 26; Zanafilla, XII, 7, XV, 1-21, XVII, 1, XVIII, 1-22.

⁶² Kur'ani, Hixhr, 51-58; Dharijat, 24-34; Zanafilla, XVI, 7-13, XIX, 1.

⁶³ Kur'ani, Bakara, 127.

⁶⁴ Zanafilla, XII, 7-8, XIII, 18.

⁶⁵ Zanafilla, XXII, 5.

⁶⁶ Kur'ani, Nisa, 125; Enbija, 73.

⁶⁷ Zanafilla, XVIII, 19.

⁶⁸ Zanafilla, XVII, 10-14.

⁶⁹ Zanafilla, XVIII, 8.

⁷⁰ Zanafilla, XIX, 1.

⁷¹ Zanafilla, ?, 4-6.

⁷² Zanafilla, XX, 12.

⁷³ Zanafilla, XXV, 2-6.

⁷⁴ The Talmud, 46.

⁷⁵ Zanafilla, XIII-XIV.

⁷⁶ Kur'ani, Kamer, 36.

⁷⁷ Zanafilla, XIX; The Talmud, 48-51.

Is'haku

Is'haku është djali i Ibrahimit dhe Sarasë. Kur'ani thotë se Is'hakut i është dhënë bollëk dhe është përgatitur që të jetë prej dijetarëve dhe prej të singertëve.⁷⁹ Në këtë kohë Sara ishte 90 vjeçe, Ibrahim 100 vjeç, kurse Ismaili 14 vjeç.⁸⁰ Në ditën e 8 pas lindjes është bërë synnet nga ana e babait të tij. Ibrahim, në këtë kohë, ka jetuar në afërsi të Hebronit. Sipas Dhiatës së Vjetër, djali i cili do të sakrifikohej ishte Is'haku.⁸¹ Edhe sureja Saffat (ajeti 101-102) jep shenjë se djali që duhej të therej për kurban ishte djali i sihariquar. Megjithatë shumica e dijetarëve muslimanë mbrojnë mendimin se fëmija i bërë kurban është Ismaili, i lindur prej Haxheresë.⁸² Is'haku martohet me Rebekka-në, mbesën e xhaxhait Nahor, i cili jetonte në bregun e lumit Eufrat në Siri.⁸³ Në këtë kohë Is'haku kishte 40 vjet, kurse në moshën 60 vjeçare i lindin dy fëmijë binjakë, i pari quhet Esav (Isav), kurse i dyti Jakobi.⁸⁴

Me kalimin e kohës, për shkak të paraqitjes së krizës ekonomike, një kohë shpërngulet për në Gerar, rajon i Palestinës, ku ishte i vendosur edhe babai i tij. Ai merrej edhe me bujqësi edhe me blegtori, dhe kështu është pasuruar. Për shkak të mosmarrëveshjes së barinjve të tij me popullin vendës për ujin, ai kthehet në Beerseba, prej nga u largua në fillim. Atje ndërtoi një faltore dhe punoi në përhapjen e besimit në një Zot, në rrethin ku jetonte. Ai bëri marrëveshje me vasalët përreth dhe u mundua që të jetojë në paqe. Për shkak të mosmarrëveshjes mes djemve të tij, Jakobit dhe Esavit, Jakobi iku te daja i tij dhe atje edhe u martua. Pas një kohe Jakobi bashkë me fëmijët e tij kthehet në Hebron, te vatra e babait të vet. Is'haku, që jetën e ka kaluar bashkë me fëmijët dhe nipat e tij, vdes në moshën 80 vjeçare. Kurse varrimi i bëhet nga ana e fëmijëve të tij.⁸⁵

Jakubi/Jakobi

Është i dyti i binjakëve të Is'hakut. Ai përafërsisht ka jetuar në mesin e periudhës së mijëvjetëshit 2., në kohën e bronzit. Ai ishte me natyrë të urtë dhe i pëlqente shumë që të meditojë. Dhiata e Vjetër atë e cilëson si dinak. Me dinakërinë e tij ai, nga Esavi ka blerë të drejtën e lindjes i pari dhe më pas për trashëgimtar; e mashtron babain e tij që ta shenjtërojë atë (për profet).⁸⁶ Vëllait të tij, Esavit, i shkonte për qejfi gjuajtja nëpër fushë, kurse Jakobi preferonte të qëndrojë në shtëpi pranë gjyshit të tij, Abrahamit, që të mësojë dhe të dëgjojë prej tij. Kur vdes Abrahami ai ende ishte në moshën 15 vjeçare. Ai dinte që marrëveshjen që kishte bërë me vëllain e tij, Esavin, ta kthejë në dobi të tij edhe atë, duke i dhënë atij dhurata dhe duke i thënë atij fjalë atraktive.⁸⁷ Me propozim të familjes së tij ai shkoi në Harran pranë dajës së tij, Labanit, ku u martua me vajzat e dajës, Lea dhe Rahel. Pas një periudhe qëndrimi atje, i morri gratë dhe fëmijët e tij dhe u kthye në Hebron, pranë babait të tij. Gjatë udhëtimit, edhe ky sikur gjyshi i tij ka ndërtuar nëpër vendqëndrime të ndryshme tempuj dhe ka punuar që familjen dhe njerëzit pranë tij, t'i mbrojë prej politeizmit. Kur ka arritur afër Betlehemit, gjatë lindjes së Bunjaminit i vdes gruaja, Rahela.⁸⁸

Nofka e Jakobit ishte Izrael. Ai ka patur 12 djem që më vonë janë bërë paraardhës të 12 fiseve të Bijve të Izraelit.

Në fund Jakobi arrin në Hebron, te babai i tij, Is'haku, dhe aty jetojnë bashkë. Në vdekjen e

⁷⁸ Kur'ani, Tahrim, 10.

⁷⁹ Kur'ani, Saffat, 112.

⁸⁰ *The Talmud*, 57; *Zanafilla*, XXI, 5.

⁸¹ *Zanafilla*, XXII.

⁸² Kuzgun, *Kur'an'a Göre Hz. Ibrahim*, f. 73-78.

⁸³ *Zanafilla*, XXIV.

⁸⁴ *Zanafilla*, XXV, 20, XXV, 25.

⁸⁵ *Zanafilla*, XXV, 28.

⁸⁶ *Zanafilla*, XXVII.

⁸⁷ *Zanafilla*, XXXIII.

⁸⁸ *Zanafilla*, XXX, 24, XXXV, 18.

babait kanë qenë prezentë bashkë me vëllain dhe të dy bashkë e kanë varrosur babain në shpellën Makpella. Jakobi qëndroi në Hebron deri në paraqitjen e një krize tjetër ekonomike. Më vonë, me ftesë të djalit të tij, Josefit, shpërngulet për në Egjipt. 17 vjetët e fundit të jetës së tij i ka kaluar në Egjipt dhe ka vdekur në moshën 147 vjeçare.⁸⁹ Ai, sipas porosisë që kishte lënë, është balsamosur dhe është dërguar në Palestinë, ku është varrosur në shpellën Makpella, pranë paraardhësve të tij.⁹⁰

Ejubi/Jobi

Për personalitetin legjendar të Ejubit të nuk ka njohuri të mjaftueshme. Ai është i njohur me fjalët e tij të urta dhe me vargjet “*Libri i Egjiptit*” në Dhiatën e Vjetër. Ejubi është simboli i durimit dhe i mirënjohjes. Sipas mendimit të përgjithshëm thuhet se ai ka jetuar në qytetin Uz, që gjendet në verilindje të Galilesë, në rajonin Basan. Shumica e dijetarëve muslimanë pëtohen me këtë mendim, pasi që edhe e kanë pranuar se Ejubi ka jetuar në rajonin e Sirisë. Në Siri është edhe një tyrbe e bërë në emër të tij.⁹¹ Përmendja e një princi me emrin A-ja-ab (Ejub), në një tekst në gjuhën akade në Basan, i mbetur nga shek. 14 para e.s., e përforcon mundësinë që ai të jetë vetë Ejubi.⁹² Përkundër kësaj bindja gjenerale e studiuesve hebraikë është se qyteti Uz është Kirbet el-Its, që gjendet në jurperëndim të Detit të Vdekur, në rajonin e Edomit.

Dijetarët muslimanë, Ejubin e renditin pas Jusufit. Emri i tij përmendet në katër sure të Kur'anit dhe theksohet se ai është person shembull për durimin dhe mirënjohjen.⁹³ Vetëm se, për personalitetin historik të tij nuk jepen njohuri. Sipas burimeve hebraike ai rrjedh prej fisit të Is'hakut, kurse nëna dhe gruaja e tij janë prej vajzave të Lutit. Por për këto nuk posedojmë ndonjë dituri të sigurt. Ka mundësi që të jetë prej fëmijëve të Ibrahimit, që i ka patur me gratë e tjera, pas vdekjes së Sarasë. Thuhet se djali i tij me emrin Sheref, në Kur'an përmendet dhe lavdërohet si Dhu'l-kifl. Ai në rrethinën e Sirisë është përpjekur për përhapjen e besimit monoteist.⁹⁴ Kurse emri Dhu'l-kifl nuk përmendet në Dhiatën e Vjetër.

Shuajbi

Ai është përmendur si peygamber i popullit të Medjenit, që gjendet në Gadishullin Sina, mes gjirit Akabe dhe luginës Humus, dhe te populli i Ejkesë, i cili jeton mes Medjenit dhe Detit të Kuq. Ishte një person me gjuhë të ëmbël. Popullin e tij e këshillonte, që krahas besimit në Allahun, të mos mashtrojë në tregti dhe në matje, të frikësohet prej Ditës së Gjykimit.⁹⁵ Luftoi kundër kërcënimit, tiranisë dhe detyrimit në politeizëm, që u bëheshin besimtarëve të tij, mbronte lirinë fetare dhe të besimit, popullin e tij e këshillonte duke u treguar atë se çfarë u ka ngjarë popujve të Nuhit, Hudit, Salihut dhe të Lutit.⁹⁶ Popullin e Medjenit, për shkujdesjen ndaj këshillave të Shuajbit, e zhduku një tërmet i fortë (A'raf, 91), kurse popullin e Ejkesë një shi i nxehtë me zjarr.⁹⁷

Dijetarët muslimanë, Shuajbin, i cili ka jetuar në Medjen, e identifikojnë me vjehrrin e Musait, murgun Jesrum (Eksodi, III, 1), që ka jetuar në Medjen dhe ka qenë njeri i mirë. Për shpjegimin e mëtejshëm të kësaj çështjeje ne nuk kemi dokumentacione të mjaftueshme.

⁸⁹ Zanafilla, IIIL, 28.

⁹⁰ Zanafilla, XXXIX.

⁹¹ Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, Ankara 1992, f. 98.

⁹² Job Samuel Terrin, *The Encyclopedia of Religion*, VIII, 97.

⁹³ Kur'ani, Nisa, 163; En'am, 84; Enbija, 83-84; Sad, 41-44.

⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, v. 6, f. 474.

⁹⁵ Kur'ani, A'raf, 85; Tevbe, 84.

⁹⁶ Kur'ani, Tevbe, 89.

⁹⁷ Kur'ani, Sad, 12-13; Kaf, 14.

2. Fetë në Arabinë Jugore

Literatura: Maria Hofner, "Die Vorislamischen Religionen Arabiens", in: *Religionen Altsyriens, Altarabiens und er Mondaer*, Stuttgart 1970, f.234-402.

Shembullin më tipik të feve të Arabisë Jugore e gjejmë në Saba. Saba është shteti më i vjetër në Arabinë Jugore dhe është, gjithashtu, edhe një vend ku më tepër gjenden dokumentacione burimore. Deri në vitet 400 para e.s., këtë shtet e sundonin sundimtarët e quajtur Mukarrib. Nëse merret parasysh tregimi i Sulejmanit, i cili ka vdekur në vitin 935 para e.s., me Belkisën⁹⁸, mbretëreshën e Sabasë, emri i së cilës përmendet në Kur'an dhe në Dhiatën e Vjetër, kuptohet se Belkisa është bashkëkohanike e Solomonit, dhe se ka jetuar në shek. 10 para e.s. Dokumentacionet e zbuluara historike ende nuk kanë arritur deri në shek. 10 para e.s. Ka edhe prej atyre që mendojnë se, ka mundësi që Belkisa të jetë mbretëreshë arabe, anëtare e një populli të quajtur "Saba", i cili ka jetuar në Arabinë Veriore. Edhe pse tregohet se ka qenë adhurues i diellit, ky besim ka qenë në tërë Lindjen e Mesme, dhe aspak nuk është reale që për të të ketë një shtrirje lokale. Sundimtar i parë i Sabasë ka qenë Jisa Amar (720 para e.s.), historia e të cilit është e njohur. Njoftimet na vënë në dijeni se ai sundimtarit asur, Sargonit II., i ka dërguar dhurata. Kurse sundimtar i dytë ka qenë Karib ul-Vatar I. (165 para e.s.). Të dy këta përmenden edhe nga historianë asurë. Titulli *Mukarrib* ka kuptimin "*Mbreti i murgjve*". Pas Karib ul-Vatarit II., vendin e kësaj fjale e merr emri "*mbret*". Shumë dokumentacione tregojnë se shteti i vjetër ka qenë një shtet teokratik dhe perandori. Kurse zoti i tyre ka qenë sunduesi i vetëm i shtetit, pasi që sundimtari është llogaritur zëvendës i zotit në tokë. Ky besim është dobësuar në kohën e Karib ul-Vatarit II., dhe më vonë ka mbetur vetëm si teori.

Emrat e zotërave më të përmendur në mbishkrime janë: Astar, Almakah, Zat-Himjan, Zat-Badan, Havbas dhe Sama. Rrallë herë haset edhe në emra si Vedd dhe Basham.

Almakah është zoti i shtetit Saba. Në fillim ka qenë zoti i shtetit Saba, pasi që Saba u bë perandori, është e mundshme që edhe ai të ishte bërë zot i perandorisë. Shihet afërsia e tij me hënën. Ndërsa në protokolin e zotave zë vendin e tretë. Në vendin e parë është Astari, i cili ka marrëdhënie me ujitjen dhe me bujqësinë. Mund të kujtohet se është i njëjtë me Ishtarit, në Mesopotami dhe me Astarte, te kenanët. Vetëm se Astari, përkundër tyre, përfytyrohet si mashkull. Në periudhat e mëvonshme atij i janë dhënë titujt Dhu-Farat dhe Dhu-Ziban. Shihet se ka lidhje edhe me yllin Venus. Ky planet në disa raste përfytyrohet si Yll i mëngjesit, e në disa raste si Yll i Mbrëmjes.

Kurse Zat-Himjan dhe Zat-Badan janë emra të zotave të *diellit*. Astar, Almakah dhe Zat-Himjan janë zota të *Venusit*, *hënës* dhe të *Diellit*. Ky grup i tre zotave mund të llogaritet si triniteti zyrtar i Sabasë. Ky trinitet në literaturë shihet si *Hëna-baba*, *Dielli-nëna* dhe *Ylli-biri*. Sidomos, lajmi i Kur'anit se ata adhurojnë diellin mund të jetë simbolizim për atë se besimi dhe kulti i hyjneshës kryesore, që shihet në periudhën e vjetër, është shumë i përhapur edhe në Saba.

Përveç këtyre mund të përmenden edhe emrat e zotave si Havbas, Sama, Basham dhe Vedd. Emri Havbas haset në mbishkrimet prej shek. 7 para e.s. e deri në shek. 3 të e.s. Vedd, i cili mendohet si zot i hënës, ka kuptimin "*miqësi dhe dashuri*", dhe ishte zot i shtetit Main. Në periudhat e mëvonshme rastiset në Basham-in me formë dhie, e cila ka lidhje me hënën. Hyjneshat kanë filluar të duken që prej shek. 4 para e.s., si Zat-Gadran (ajo që jep shumë ujë) dhe Zu-Samavi. Hyjnesha e qiellit Zu-Samavi përkujton Baalshamin e rajonit të Sirisë.

Edhe në rajonet e Arabisë Jugore, si në Kataban dhe në Hadramaut, me emra të njëjtë apo të ndryshëm nga ato në Saba, adhurohen: Zoti i Hënës, Zoti i Diellit dhe Zoti i Yllit. Besimi kryesor i rajonit nuk dallon nga ai i Sabasë. Këtu nuk haset në paraqitjen e zotave në skulptura e në forma të njeriut si në periudhat e vjetra. Idhujt, në përgjithësi, përfytyroheshin në formë të kafshëve. Në këtë rajon nuk shihen fort kurbanët njerëz. Falli dhe magjia kanë qenë shumë të përhapura.

⁹⁸ Bibla, Libri 1 i Mbr., X, 1-13; Libri 2. i Kro., IX, 1-12; Kur'ani, Neml, 22-24; Sebe', 15-18.

Në Jemenin Jugor të vdekurit varroseshin në dhomëzat e gdhendura në shkëmbinj. Si dhuratë në varret e të vdekurve vëndoheshin perla të ndryshme, vula, nuska dhe mjete të ndryshme kuzhine. Haset edhe në figura dhe në reliefe. Nga të gjitha këto kuptohet se edhe ata kanë besuar në një jetë pas vdekjes.

3. Fetë në Arabinë e Mesme

Literatura: *Kur'an-ı Kerim; İbn Kalbi, Putlar Kitabı, përkth. në turq. Beyza Düşüngen (Bilgin), Ankara 1969; Neşet Çağatay, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara 1971, f.102-112.*

Materiali për Arabinë e Mesme është shumë më i pakët dhe më i pamjaftueshëm prej asaj të Arabisë Jugore. Nuk është rastisur në ndonjë dokument më tepër për jetën dhe besimin e popullit të atij vendi. Burime më të rëndësishme janë Kur'ani dhe libri *"Kitabu'l-asnam"* (Libri për idhujt). Nëpërmjet këtyre mund të fitojmë dituri për besimin dhe zakonet e arabëve të periudhës paraislame.

Siç shihet në shumicën e popujve idhujtarë dhe politeistë, të cilët kanë jetuar në vende të ndryshme të botës dhe në kohëra të ndryshme, që jetojnë edhe sot, edhe në rajonin e Hixhazit krahas besimit në shumë zota, besohej edhe në një zot që posedon një fuqi dhe një forcë absolute. Kësaj ekzistence të lartë i thonin "Allah". Mirëpo ata Allahun e përfytyronin si një zot pasiv, që qëndron në largësi, në punët e tyre ditore i shikonin idhujt dhe besonin se ata janë ndrëmjetësues mes tyre dhe Allahut. Po ashtu adhuronin zota të nivelit të ulët, kurse Allahun e lartësuar e përmendnin në rreziqe të mëdha dhe kur e humbisnin shpresën në zotat, për të cilët mendonin se kanë fuqi të kufizuar. Kur'ani, në suren Ankebut, ajeti 65, këtë gjendje e shpjegon kështu:

"(Idhujtarët e dinë për Allahun pse) Kur hipin ata në anije (u këputet lidhja me tokë dhe frikësohen) i luten singërisht Allahut, e kur i shpëton ata (dhe dalin) në tokë, qe, po ata të njëjtit lusin idhujt!"

Sidomos edhe politeistët, kur pyeten se të kujt janë toka dhe krijesat mbi dhe në të, qiellërat dhe Arshi, pasuria dhe depot, thonin se janë "të Allahut". Ata nuk e refuzonin ekzistimin e Allahut. Ata përveç Allahut besonin edhe në ekzistimin e shumë krijesave të tjera hyjnore. Për shkak të personifikimit të idhujve, si Lat, Menat, Uzza, Hubel etj., me shkëmbinj, drunj dhe statuja, atyre u është thënë "idhujtarë". Nga këto Latin, Menatin dhe Uzzanë i mendonin si femra dhe u thonin vajza të Allahut; këto respektoheshin në tërë Arabinë. Kurse Hubeli llogaritej mashkull. Më i vjetri në mesin e këtyre zotave ishte Menati. Idhulli i tij ishte një pus i madh dhe gjendej në vendin e quajtur Kudajd, mes Mekkes dhe Medines. Sidomos këtë e adhuronin fiset Evs dhe Hazrexh. Por kulti i tij ishte i përhapur në mesin e të gjithë arabëve.

Kulti i Latit ishte i përhapur në Arabinë e Mesme dhe Veriore. Qendra e vendit të kultit ishte në Taif. Idhulli i tij ishte një gurë i bardhë graniti dhe gjendej në vendin ku sot gjendet Xhamia e Taifit. Vendi ku ai gjendej llogaritej si pronë e tij. Lati kishte një xhabxhab (një gropë ku vëndoheshin gjërat e dhuruara për idhullin), i cili ishte plot me gurë të çmuar, me ar, argjend dhe me stofra të ndryshme.

Uzza, që është më e reja prej tre hyjneshave, ka kuptimin e fortë, e fuqishme. Kulti i saj ishte i përhapur në tërë Arabinë. Vend kulti ishin tre drunj të samurasë në lumin Nahle në Mekke. Këtij vendi i thuhej edhe Qabeja Gatafan. Besohej se idhulli është i ulur në këta drunj. Këta drunj, pas shpalljes së Islamit me urdhërin e Muhamedit (a.s.), u prenë, kurse shtëpia u prish.⁹⁹ Në rajonet e Arabisë Veriore, krijoheshin lidhje mes Planetit Uzza dhe Venus. Përveç këtyre tre hyjneshave, në Kur'an përmenden edhe zotërat me emra Vedd (Hëna), Suva, Jaguth, Jeuk dhe Nesr (Dielli), për të cilët populli i Nuhit thotë:

"Dhe u thanë: mos braktisni zotat tuaj kurrsesi, mos braktisni Vedda-në, as Suva-në, e as

⁹⁹ Ibn al-Kalbi, *Putlar Kitabı*, përkth. Beyza Düşüngen, Ankara 1969, f. 32-36.

Jeguth-in, Jeukë-n e Nesre-n.”¹⁰⁰

Këta më herët kanë qenë zota klanesh. Këta zota hasen edhe në Arabinë Jugore.¹⁰¹

Njëri nga zotat e njohur të Arabisë së Mesme është edhe Hubeli, idhulli i tij është në formë të njeriut dhe gjendej në Qabe. Ai është sjellur prej Veriut, prej rajonit Muadh. Idhulli i tij luan rolin e fallxhiut përpara të cilit gjenden pusi pa ujë dhe në të hidhen shigjeta fati.

Idhujt Isaf dhe Naile, që gjenden në Qabe, adhurohen prej fiseve Kurejsh dhe Huza. Menat, njëri nga zotat që adhurohej prej kurejshitëve llogaritet i njëjtë me Zeusin në Arabinë Veriore. Gjithashtu janë adhuruar edhe zota të tjerë si Ruda, Shems, Kuzah etj.

a. Kultet

Politeistët, idhujt e tyre i adhurojnë sikurse adhurohet Zoti. I duan ata dhe për ta sakrifikojnë. Sakrifika më e rëndësishme ka qenë deveja. Edhe delja dhe kau ishin të pranishëm. Çdo kush kishte mundësi të flijojë. Mishi i kafshëve të sakrifikuara ose harxhohej në një ceremoni gjenerale ose u lihej kafshëve të egra. Kurse gjaku i kafshës së sakrifikuar derdhej i tëri. Ai llogaritej pjesë që i takon Zotit. Në kope, kafsha që lind e para sakrifikohej. Ndërkaq thyerja e eshtrave të sakrificës ishte e ndaluar. Gjithashtu disa kafshë seleksionoheshin nga kopeja dhe për shtimin e saj i dhuroheshin zotit dhe liheshin të lira. Dhe këto kafshë as mund të prekeshin, as mund të punohej me to e as mund të thereshin. Kurse qumështi i kafshës femër që i dhurohej zotit plotësisht u shpërndahej mysafirëve dhe të vobektëve. Ky lloj i kafshëve lihej në kope ose preferohej t'i dhurohej një vendi të kultit.

Ndërkaq vendet e kultit i takonin popullit vendës. Në këto vende për vizitë gjendeshin gurëzit e kultit ose një shtëpi kulti. Këto ishin nga një ndërtesë sikur Qabeja e nuk ishin tempuj. Çdo idhull kishte rajonin e tij të shenjtë dhe këtij rajoni i thuhej Hima. Në Hima ishte e ndaluar të gjuhej dhe të priteshin drunjtë. Këtu lejohej të kullotnin vetëm kafshët e dhuruara zotit. Nëse një kafshë prej kopesë rastësisht apo gabimisht hynte në atë rajon nuk merrej prapë, ajo llogaritej si pjesë e zotit.

Kurse idhujt ishin me forma të çuditshme. Sipas thënieve vetëm idhujt e dy zotave, Vedd dhe Hubel, ishin në formë të njeriut. Këta idhuj arabëve u kane ardhur prej jashtë. Arabët më herët nuk dinin për këto forma të zotave. Ata gurëve kulte u thonin ansab ose asnam. Në një vend kulti, në të shumtën e rasteve, gjendeshin shumë asnam. Përpara idhujve thërritej sakrifika dhe idhulli o lyhej, o stërpikëj me gjak. Si adhurim, rreth idhullit ose gurit njerëzit shëtiteshin, rrotulloheshin, e ledhatonin dhe puthnin, mbi të varnin tesha, armë etj. Dhuratat që i jepeshin idhullit vendoheshin në një gropë ose në një shpellë të quajtur xhabxhab.

Ka nga ata që këtë gjendje e lidhin me mangësinë kulturore dhe njohuritë e arabëve para islamit dhe të popujve të tjerë semitë. Është me rëndësi të përkujtohet se edhe sot, në kohën tonë, në shtetet e përparuara dhe të qytetëruara janë të përhapura besimet e këtij lloji. Çështja nuk është ndonjë problem kulturor. Edhe një njeri primitiv me nguljen e një guri, me krijimin e një grumbulli gurëzish ose me gdhendjen e një statuje, nuk mendon dhe nuk pretendon se ka krijuar një zot të ri. Në botë askush nuk e adhuron gurin vetëm si gur. Por, nëse ka një gurë përpara të cilit ndjehet një frikërespekt (përlule) ajo bëhet shkak që të besohet se në atë gur ka ardhur zoti, se në të është vendosur zoti ose zoti atij i ka dhënë shpirt. Vetëm se besohet se në atë gur zoti më është trupëzuar. Një njeri që lidh marrëdhënie me të beson se lidh marrëdhënie me zotin, me të bisedon dhe përpara tij përulet. Guri i shenjtë dhe vendi ku gjendet ai bëhet një vend ku njeriu dhe zoti lidhin marrëdhënie dhe vend ku Zoti u jep përgjigje zotimeve (biat).

Përgjithësisht kur përmendet besimi në idhujt përfytyrohet një zot i vizatuar ose një statujë. Në fetë e popujve të zhvilluar në artin plastik, ose te grekët, te romakët, idhujt mendohen në formë të skulpturave. Shenjtëria e idhujve nuk vjen prej pamjes fizike të tyre. Ata i shenjtëron besimi se në ta ka një fuqi, një shpirt hyjnor dhe se ai është i vendosur në brendinë e tyre. Sidomos arabët, edhe pse përreth tyre ishte i zhvilluar arti plastik, nuk e ndjenin nevojën për

¹⁰⁰ Kur'ani, Nuh, 23.

¹⁰¹ Shih temën e larpërmendur për rajonin ku ka jetuar profeti Nuh.

formësimit e zotave të tyre. Gati të gjithë zotat, përveç idhujve Hubel dhe Vedd, të sjellur prej Sirie, ishin në formë të një shtylle prej një guri të trashë ose në formë të një shkëmbi. Idhulli Uzza përbëhej prej tre drunjve. Ata pas çlirimit të Mekkes janë prerë dhe kështu i është dhënë fund kultit të tij. Idhulli Sad në bregdetin e Xhiddesë, ishte një pjesë e gjatë guri. Idhulli Fals ishte një skep i kuq në mes të maleve të errëta. Kur shikohej nga larg të përkujtonte pamjen e njeriut. Idhujt nuk adhuroheshin si gurë, por besonin në qenien e zotit në brendi të tij dhe i adhuronin duke dashur që të shfytëzonin fuqinë hyjnore në të. Nga ai pritnin ndihmë. Madje, sikur që shpjegon Kur'ani se disa thoshin "ne ata nuk i adhurojmë për diçka tjetër, por që të na afrojnë më tepër te Allahu". Ata besonin se idhujt ishin ndërmjetësues te Allahu; prisnin prej tyre fitim botëror, pasuri, shëndet, jetë të gjatë.¹⁰²

b. Ismaili/Ishmaeli

Është djali i Ibrahimit i lindur prej Haxheresë, me origjinë nga Egjipti, që ishte robëreshë e Sarasë, gruas së Ibrahimit. Sipas Dhiatës së Vjetër, kur ka lindur Ishmaeli, Abrahami ka qenë në moshën 86 vjeçare, kurse kur ka lindur Is'haku ka qenë në moshën 100 vjeçare. Kur Abrahamit, për shkak të xhelozisë së Sarasë iu kërkua që Haxherenë dhe Ishmaelin t'i nxjerrë prej shtëpisë, Ishmaeli ishte në moshën 18-20 vjeç.¹⁰³ Transmetimi se kur Ismaili me nënën e tij kanë dalur nga shtëpia, Ismaili ka qenë ende foshnje, haset vetëm në Dhiatën e Vjetër.¹⁰⁴ Dhiata e Vjetër shpjegon se, Ismaili me nënën e tij janë vendosur në jug të Sinasë, në shkretëtirën Paran, pak më larg nga Abrahami.¹⁰⁵ Kurse lajmi i Kur'anit, se Ibrahim gruan dhe djalin e tij i ka dërguar shumë larg, në Mekken e sotme, është realizuar kur ai ka qenë 15-20 vjeç. Ndërtimi i Qabesë bashkërisht nga të dy tregon se Ismaili ka qenë në moshë që mund t'i ndihmonte babait të vet. Pas një kohe Ibrahim me një dëshëprim të madh ndahet prej djalit të tij me këtë lutje:

"Zoti im! Unë një pjesë të familjes sime e vendosa në një luginë, ku nuk ka bimë, e pranë shtëpisë Tënde të Shenjtë..."¹⁰⁶

Ismaili martohet me një vajzë të familjes Xhurhum, që janë prej endacakëve të rrethit. Nëna e tij Haxhereja vdes këtu. Thuhet se Ibrahim ka ardhur disa herë për të vizituar djalin e tij.¹⁰⁷ Nga shprehja "Përkujto kur Ne e udhëzuam Ibrahimin për në vendin e shtëpisë (Qabesë)..." (Haxh, 26), kuptohet se Ibrahim, Haxherenë dhe Ismailin për një detyrë e ka sjellur prej Palestine me urdhërin e Allahut dhe atij i është treguar vendi për ndërtimin e Qabesë. Ismaili, karvaneve që kanë ardhur prej Mekkes dhe rrethit si dhe endacakëve ua ka mësuar besimin në njëshmërinë e Allahut. Përhapja e ngjarjes si një mosmarrëveshje xhelozie mes dy grave, është në kundërshtim me peygamberllëkun e Ibrahimit dhe tepër e thjeshtë. Ndërkaq, edhe fëmijët e lindur prej martesës pas Sarasë, me të ardhur në moshën e pjekurisë i ka dërguar të vendosen në zona të ndryshme të rajonit. Me siguri qëllimi ka qenë përhapja e besimit monoteist. Këtu kuptohet se Haxhereja me ndjenjën e nënës ka zgjedhur anën e Ismailit dhe nuk është ndarë prej tij.

Ismaili vdes në moshën 137 vjeçare¹⁰⁸ dhe varroset pranë varrit të nënës së tij, Haxheresë.

c. Hanifët

Në Gadishullin Arabik, sidomos në mesin e politeistëve të Hixhazit kishte edhe disa që quheshin "hani". Këta nuk ishin as hebrenj, as të krishterë. Ata besonin në njëshmërinë dhe në ekzistencën e Allahut dhe në lutjet e tyre i drejtoheshin vetëm Allahut. Ata besonin se e jetojnë fenë e Ibrahimit. Vetën e tyre nuk e ndjenin të obliguar me propagandë të fesë, por vazhdonin

¹⁰² Sarıçioğlu, "Kur'an'a Göre Müşrikler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Korrik 1986.

¹⁰³ Zanafilla, XVI, 16, XXI, 5-11; *Talmud*, 52.

¹⁰⁴ Zanafilla, XXI, 14-20.

¹⁰⁵ Zanafilla, XXI, 21.

¹⁰⁶ Kur'ani, *Ibrahim*, 37.

¹⁰⁷ *Talmud*, 53 dhe në vazhdim.

¹⁰⁸ Zanafilla, XXV, 17.

me besimin e tyre në monoteizëm. Në Kur'an ka shenja për këtë.¹⁰⁹ Këta ka mundësi të jenë besimtarë që janë përpjekur ta jetojnë fenë e Ismailit.¹¹⁰

¹⁰⁹ Kur'ani, Ali Imran, 60; Rum, 30; En'am, 79; Junus, 105.

¹¹⁰ Şaban Kuzgun, *Hiz. Ibrahim ve Hanifilik*, Ankara 1985, f. 148.